

Dr. sc. Martina Bitunjac
Moses Mendelssohn Zentrum für europäisch-jüdische Studien
Am Neuen Markt 8
D-14467 Potsdam
mbitunja@uni-potsdam.de

Primljeno/Received: 19.10.2019.
Prihvaćeno/Accepted: 10.1.2020.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: <https://doi.org/10.47325/zj.4.4.14>

UDK 305-055.2(497.5)“1941/1945“

U SLUŽBI FAŠIZMA: AKTERKE USTAŠKOG POKRETA IZMEĐU KARIJERE, POLITIKE I ZLOČINA

Sažetak: Ustaški pokret je težio za ideologizacijom „hrvatske žene“, koja se „oslobađa“ ideje ravnopravnosti i žrtvuje za dobrobit „narodne zajednice“ – jedino u patrijarhalnoj ulozi majke i odgojiteljice „arijske rase“. Ta propagirana slika žene u ratnim godinama nije mogla zaživjeti jer je mobilizacija radnica u različita zanimanja bila potrebna za opstanak Nezavisne Države Hrvatske. Pripadnice ustaškog pokreta, koje su od početka aktivno podupirale Pavelićevu organizaciju, vrlo rijetko su bile ograničene na ulogu majke. Kao „dužnostnice“ politički su sudjelovale u formiranju nove države, te su rukovodile „Ženskom ustaškom mladeži“ i „Ženskom lozom hrvatskog ustaškog pokreta“ gdje su bile između ostalog zadužene za širenje ustaške propagande i mobilizaciju djevojčica i žena u pokret. Niti podupiranje zločinačkog sistema nije bila samo domena muških pripadnika „ustaše“. Članak, koji je baziran na knjizi „Verwicklung. Beteiligung. Unrecht. Frauen und die Ustaša-Bewegung“ (Uključenost. Sudjelovanje. Nepravda. Žene i ustaški pokret) posvetit će se ideološkim mišljenjima i mogućnosti djelovanja žena aktivnih u fašističkom pokretu, od „prvoborkinja“ ustaškog pokreta do ženskog personala u koncentracijskom logoru Jasenovac.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, ustašice, Ženska ustaška mladež, Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta, Ustaškinja, Jasenovac

Uvod

Iako su žene u fašističkom ustaškom pokretu aktivno sudjelovale u različitim sferama djelovanja i utjecale na njega još od 1930. godine, pale su u zaborav kako u poratnoj socijalističkoj Jugoslaviji tako i među nacionalističkim iseljenim ustaškim Hrvatima, koji su se nakon Drugoga svjetskog rata najvećim dijelom naselili u Argentini. Ustaše, dakle pokret ustanika koji su se usprotivili prvoj Jugoslaviji, ušao je u povijest kao čista muška organizacija – uloga žena u političkom egzilu i kasnije, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u potpunosti je zanemarena. Razlog tomu je vjerojatno taj što su povjesničari žene doživljavali prije kao pasivne osobe nego kao aktivne sudionice, a pogotovo ne kao počiniteljice.

Fokus istraživanja žena u socijalizmu, u kojemu se u prvom planu provodila partijski usmjerena historiografija Komunističke partije Jugoslavije, tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata predstavljala je sliku žene ravnopravne muškarcu, no ona je tek u maloj mjeri odgovarala stvarnosti. Ratni memoari, pripovijesti o junačkim podvizima, biografije i zbirke dokumenata žena i o ženama u komunistički predvođenoj „Narodnooslobodilačkoj borbi“ služili su održavanju ove slike emancipirane žene u poslijeratnom razdoblju.¹²²⁴

Kada su raspad socijalističke Jugoslavije i uspostava Republike Hrvatske 1990. godine prekinuli šutnju brojnih nekadašnjih pripadnika ustaškog pokreta (te protivnika i protivnica komunizma), promijenila se povijesna predodžba u okviru koje su u prvi plan stupila ponajprije subjektivna sjećanja. Tijekom 1990-ih godina neke su od ovih žena, koje su zbog svoje uključenosti u ustaškom pokretu tijekom druge Jugoslavije bile u zatvoru, napisale svoje memoare.¹²²⁵ Međutim, u središtu pozornosti postojećih autobiografskih prikaza nekadašnjih članica ustaškog pokreta nije bilo kritičko preispitivanje vlastite funkcije i političke odgovornosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, već iznošenje vlastite patnje doživljene u komunizmu. Kraj je Drugog svjetskog rata većina članica ustaškog pokreta doživjela kao početak svoje osobne tragedije: ili su uhapšene i pritvorene tijekom bijega od Jugoslavenske armije ili bi na licu mjesta, bez sudskog postupka, bile ubijene. Tako se šefica Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta, Irena Javor, do danas smatra izgubljenom. One žene koje su bile pošteđene od trenutnoga pogubljenja bile su prisiljene krenuti na višednevne marševe te su osuđene na zatvorsku ili smrtnu kaznu.

Čak i kada bi autorice u memoarima spomenule odsjek svojeg života u ustaškoj državi, u njihova su svjedočenja poglavito uvršteni samo dobrotvorni i humanitarni pothvati ženskih ustaških organizacija, čime se posredovala stereotipna predodžba o miroljubivoj i brižnoj pri-

¹²²⁴ Vidi na primjer: Desanka, STOJIC, *Prva ženska partizanska četa*, Karlovac 1987; Marija Šoljan (ur.), *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga 1-2, Zagreb, 1955-1967.

¹²²⁵ Kaja, PEREKOVIĆ, *Naše robijanje. Hrvatske žene u komunističkim zatvorima*, Rijeka/Zagreb, 2004.

padnici ustaškog pokreta koju politika, a kamoli utjecaj i moć nisu nimalo zanimali. Kada su nekadašnje pripadnice ustaškog pokreta svejedno priznale da su u NDH-u postupale nepravedno, opravdavale su to tvrdnjama da od silne euforije što konačno mogu živjeti u hrvatskoj državi, u to doba nisu mogle uvidjeti u kojoj su mjeri postale suodgovornima u zločinačkomu ustaškom aparatu.¹²²⁶

Neosporivo je da su žene itekako podržavale ustaški pokret te u novoj državi samopouzdanost svladavale svoje domoljubne zadaće. U ovomu članku, koji se oslanja na knjigu „Verwicklung. Beteiligung. Unrecht. Frauen und die Ustaša-Bewegung“ (Uključenost. Sudjelovanje. Nepravda. Žene i ustaški pokret), pruža se pregled djelokruga i razmišljanja pripadnica ustaškog pokreta. Prije svega se istražuje pitanje tko su bile pristalice ustaškog pokreta, iz koje su društvene pozadine potjecale i koji su bili njihovi motivi za pristupanje zločinačkom pokretu. Članak istražuje pitanja o tome kako su se žene nosile s često paradoksalnom društvenom stvarnošću u NDH, koje su slike ženstvenosti same širile te u kojoj su ih mjeri zapravo živjele. Također je važan aspekt samokritičnog promišljanja bivših pripadnica ustaškog pokreta o njihovim djelima i zločinima tijekom Drugoga svjetskog rata, a koji se može predočiti na temelju intervjua i memoara.

„Prvoborkinje“ u terorističkom pokretu „ustaša“

Šef ustaškog pokreta, Ante Pavelić, 1930. godine u talijanskom progonstvu osnovao je protujugoslavenski, separatistički „hrvatski oslobodilački pokret“ i pripremio svoje pristaše da se protiv centralističke vlade u Jugoslaviji bore terorističkim metodama, i to sa svrhom osnivanja nezavisne hrvatske države. On i njegovi sljedbenici već su u ovomu, takozvanom revolucionarnom borbenom razdoblju zbog političko-taktičkih motiva držali vrata otvorena za Hrvaticu u Jugoslaviji, kao i u političkom egzilu u Italiji i Mađarskoj. Kada su ustaše tijekom „vremena borbe“ proglasili da je zadaća žene rađati djecu i domoljubno ih odgajati, istovremeno su također promicali predodžbu o ženi kao Hrvatici koja – poput vojnika – kao „vijerni ratni drug“ slijedi muškarca u borbi za nezavisnost Hrvatske.¹²²⁷ Međutim, ove „prvoborkinje“ po svojoj funkciji nipošto nisu bile samo „pomagačice muškaraca“, već naprotiv: U borbu za neovisnu hrvatsku državu priključile su se kao posrednice, kurirke, doušnice, špijunke i teroristkinje i kao takve su unutar elitnog ustaškog kruga oko Ante Pavelića bile ugledne članice pokreta. One su u tisku također pratile trenutačno političko zbivanje te su savjetima mogle pomagati

¹²²⁶ Benedikta, ZELIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska (1941.–1945.) u mom sjećanju*, Split, 2007; Benedikta, ZELIĆ, Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske. U: *Marulić. Hrvatska književna revija*, 6 (1991), 711-741.

¹²²⁷ Mile Budak (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska: Godišnjak*, Buenos Aires, 1934., 80 i dalje.

članovima svojih obitelji i političkim istomišljenicima.¹²²⁸ Iako su žene predstavljale manjinu u pokretu, svejedno je ilegalno djelovanje ustaškog pokreta ovisilo o njihovom angažmanu.

Među ustašicama bile su one žene čiji su očevi, muževi ili braća pripadali Starčevićovoj pravaškoj stranci i koje su često preko njih također postale članicama pokreta. Nacionalno hrvatski ustrojene žene, koje su prije 1941. godine simpatizirale ustaše, a od 1941. godine većinom obnašale važne funkcije u ustaškom pokretu, najvećim su dijelom potjecale iz obrazovana sloja. Mnoge od njih završile su gimnaziju, pohađale fakultete ili su već 1930-ih godina utjecale na društveni život u Hrvatskoj, kao što je intelektualka Dr. Zdenka Smrekar, koja je u svojem časopisu „Naša žena“ prije rata objavljivala pozitivne članke o nacionalsocijalizmu kao i antisemitske izjave te tako također dospjela u sukob sa Židovom Lavom Sternom, koji je upozoravao na nacističku opasnost.¹²²⁹

Osim žena koje su imale mogućnost steći obrazovanje, među simpatizerke ustaša također su se ubrajale seljanke i radnice, odnosno domaćice. No njihova politička mišljenja i aktivnosti teže je utvrditi od mišljenja i aktivnosti osoba koje su djelovale u javnosti – osim kada je riječ o Mandi Devčić, „uzornoj ženi“. Kako su te „nevidljive“ žene postale političkim protagonisticama, može se, primjerice, zaključiti iz dokumenata i privatnih prepiski koje su vodile sa svojim supruzima izbjeglima u talijansko progonstvo. Primjerice, u svojim su pismima ustaše upućivali zahtjeve svojim suprugama koje su živjele u Jugoslaviji da bi u svojim mjestima ipak trebale provoditi usmenu propagandu i poticati svoje sugrađane da ne vjeruju ni u koga osim u Boga i „poglavnika“ Antu Pavelića.¹²³⁰ Tako su životne partnerice ustaša među ljudima u svojem okruženju trebale pobuditi svijest o pokretu i pripremiti ih za dolazak ustaša na vlast.

Posljedica odsustva brojnih muškaraca i rizična djelovanja u ilegali usto je bila ta što su djevojke i mlade žene također bile uključene u provedbu ilegalnih zadataka. Kako bi rad bio učinkovitiji, u ličkomu gradu Gospiću osnovana je „Revolucionarna Ustaška Ženska Akcija“, odnosno skraćeno RUŽA. Organizaciji su trebale pristupiti „vriedne i poštene Hrvatice“¹²³¹ od navršene 15. godine života. Ciljevi i obveze Ženske akcije bili su sljedeći:

„Ustaška ideja nije trpjela oklievanja ni zastoja – trebalo je raditi, dieliti letake, nove tiskati, umnožavati – prenašati ustaški materijal, starati se za oružje, izpitivati načine, kako da se dodje do svega toga – a osim ovoga sve čuti, sve javiti, što se u protivničkim krugovima govori i doznati, što se poduzimlje.“¹²³²

¹²²⁸ BITUNJAC, *Frauen und die Ustaša-Bewegung*, Berlin, 2019., 51-54.

¹²²⁹ *Naša žena*, br. 7, 15. 2. 1936., 1 i dalje.

¹²³⁰ Archivio Centrale dello Stato (dalje ACS), Ministero dell'Interno. Direzione Generale, Pubblica Sicurezza. Ispettorato generale di Pisa „Ercole Conti“, 1930-1943 (dalje PS, Ercole Conti), Karton (dalje K.) 23, Pismo od Šime Copića.

¹²³¹ *Ustaška mladež*, br. 6, 7. 9. 1941., 6.

¹²³² *Ustaška mladež*, br. 6, 7. 9. 1941., 6.

Ustaška majka Manda Devčić

Prema časopisu „Ustaška mladež“ za RUŽA-u je radilo samo nekoliko žena koje su živjele u Lici, odnosno u gradu Gospiću. Iz spomenutoga se može zaključiti da se glas o organizaciji nije suviše proširio među građanstvom. Međutim, to je bio prvi formalni pokušaj osvješćivanja djevojaka i mladih žena o ustaškoj ideji i njihova integriranja u pokret.

Djelovanje u ustaškom pokretu nije bilo bezopasno jer je jugoslavenska policija pratila te često i uhićivala sestre, supruge i majke ustaša, što pokazuje primjer Mande Devčić. Ova seljanka na svijet je donijela desetero djece kojima je mahom, kako je sama rekla, usadila nacionalnu osviještenost: „Ustaše sam rodila, ustaše sam ranila, ustaše sam odgojila.“¹²³³ Njezin je način odgoja u tomu pogledu bio uspješan: trojica njezinih sinova – Krunoslav, Stipe i Ivan – zaista su se priključila Pavelićevu pokretu te sudjelovala u proturežimskom napadu na žandarmerijsku postaju u selu Brušani. Pri tome nipošto nije bila riječ o masovnom ustanku, već samo o akciji koju su u rujnu 1932. godine oboruzali ustaše u talijanskoj emigraciji i njihovi domaći istomišljenici. Vojno gledano napad je bio bezuspješan; međutim, ustaše su svejedno uljepšavali sliku o njemu kako bi se mogli prikazivati kao osloboditelji hrvatskog naroda. Nakon ovog je napada beogradska vlada provodila pojačanu odmazdu i uhićenja, a njima su također bile pogođene nevine osobe u Lici i Hrvatskoj. Manda Devčić prije svega je prekršila zakon jer je s jedne strane u svojoj kući skrivala domaće, odnosno političko-ideološke prijatelje svojih sinova koji su doputovali iz Italije, dok se s druge strane sa svojim dvjema kćerima upućivala u pećine velebitskog gorja kako bi ondje skrivene muškarce opskrbljivala hranom.¹²³⁴ Uhićena

¹²³³ *Hrvatski radio list*, br. 12., 7. 9. 1941., 14; *Ustaškinja*, br. 1., 10. 4. 1942., 6 i dalje.

¹²³⁴ *Hrvatski narod*, br. 208., 10. 9. 1941.

je i pitvorena. Za njezine su je zasluge u takozvanu Ličkom ustanku ustaše proglasile uzorom svim hrvatskim ženama. Kao aktivisticu i majku ustaških „heroja“ već ju je 1932. godine Pavelić odlikovao srebrnom medaljom¹²³⁵ i privjeskom s velikim zlatnim križem¹²³⁶.

Najveći „uspjeh“ ustaša bio je kada su 1934. godine, zajedno s makedonskim protujugoslavenskim pokretom VMRO-om, počinili atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića I. u Marseilleu te tako pokušali okončati kraljevu diktaturu proglašenu 1929. godine. Na temelju toga Taližani su uhitili Pavelića, koji je dvije godine proveo u torinskom zatvoru. Stana Godina, koja je pripadala tršćanskoj ćeliji ustaškog pokreta bila je izgleda jedina aktivistica upletena u ubojstvo jugoslavenskog kralja i time međunarodno tražena teroristkinja.¹²³⁷ Pavelić ju je 1935. godine ovjekovječio kao politički važan lik u ustaškom pokretu u svojem romanu „Liepa plavka“.¹²³⁸

Protagonistica u romanu „Liepa plavka“ zaposlenica je poduzeća koja se u Zagrebu ope-
tovano suočava s društveno-gospodarskim i nacionalno-političkim ugnjetavanjem hrvatskog
naroda putem vladara u Beogradu te se naposljetku odlučuje pridružiti ustaškom pokretu, u
okviru kojeg postaje jednom od organizatorica atentata na kralja. Stana Godina, rođena Versa,
navodno je bila stvarna „lijepa plavka“. Za njom je izdana međunarodna tjevalica, no nitko nije
mogao ući u trag ovoj „tajanstvenoj“ ženi. Policija je za ubojstvo kralja sumnjivala gotovo svaku
ženu koja je bila u kontaktu s ustaškim pokretom. Među te navodne teroristkinje ubrajala se,
primjerice, Borislava Absac, rođena Horvat, ustaška agentica u Rijeci i ljubavnica ustaškog
pripadnika Vjekoslava Servatzyja. Ona je navodno, prema drugim izvorima, špijunirala za
jugoslavensku policiju.¹²³⁹ Valeria Cihlar i Katarina Schisler, obje ustaške agentice, također
su bile osumnjicene za sudjelovanje u organizaciji atentata.¹²⁴⁰ Iako Stana Godina nije bila
vidljiva u javnosti, svejedno je bila uvelike cijenjena u ustaškim krugovima. Prema izjavama
diplomata Vladimira Židoveca u tomu je društvu uživala status jednak onomu supruge ustaš-
kog „poglavnika“ Marije Pavelić.¹²⁴¹

¹²³⁵ *Ustaša*. Vijesnik hrvatskih revolucionaraca, studeni 1932., 2.

¹²³⁶ *Hrvatski narod*, br. 189., 22. 8. 1941; *Hrvatski radio list*, br. 12., 7. 9. 1941.

¹²³⁷ O Stani Godini vidi: ACS, PS, Ercole Conti, K. 16, 17. 6. 1940; Georges, DESBONS, *U obrani istine i pravde. Zašto sam branio Ustaše*, Madrid, 1983., 5; Darko Stuparić (ur.), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1997., 132.

¹²³⁸ Ante, PAVELIĆ, *Liepa plavka: roman iz borbe hrvatskog naroda za slobodu i samostalnost*, Buenos Aires, 2005.

¹²³⁹ Eric, GOBETTI, *Dittatore per caso. Un piccolo duce protetto dall'Italia fascista*, Torino, 2001., 54. O Borislavi Absac vidi: ACS, PS, Ercole Conti, K. 30, 4. 12. 1934 i 16. 4. 1935.

¹²⁴⁰ GOBETTI, *Dittatore per caso*, 79 i 81; ACS, PS, Ercole Conti, K. 7, 15. 2. 1936.

¹²⁴¹ Hrvatski Državni Arhiv (dalje HR-HDA), Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH) – 1561, Ustaški pokret i NDH, K. 23, Sig. 013.0.4, Dosje Ante Pavelić.

Velimir, Višnja i Mirjana Pavelić sa hrvatskim fratrom u Sieni

Supruga ustaškog vođe bila je, zajedno s njihovo troje djece, Višnjom, Velimirom i Mirjanom, od samog početka najveća podrška budućem diktatoru. Činjenicu da je Marija Pavelić bila vrlo inteligentna žena također je primijetila talijanska policija koja je uhodila nju i druge ustaše u talijanskom egzilu.¹²⁴² Nadzorna izvješća potvrđuju neprestani politički angažman Marije Pavelić. Sljedeći policijski protokol iz prosinca 1937. godine spominje da ona svim sredstvima politički podržava svojeg supruga:

„Gospođa Pavelić iznimno je pametna i uvijek je nastojala podržavati svog supruga u njegovu političkom djelovanju. U okviru toga izvršavala je određene prilično osjetljive misije, posebice u pogledu razmjene pisama s izbjeglim Hrvatima koji su boravili u inozemstvu.“¹²⁴³

Upravo se u razdoblju njegova uhićenja (ali ne samo tada) ona nastavila brinuti o umrežavanju i funkcioniranju pokreta. Višnja Pavelić čak je izvijestila da je njezina majka tijekom

¹²⁴² ACS, PS, Ercole Conti, K. 16, 30. 1. 1938.

¹²⁴³ „La signora Pavelić è assai astuta ed ha sempre cercato di fiancheggiare il marito nella sua attività politica, compiendo missioni talvolta assai delicate, specialmente per mantenere i contatti epistolari con fuorusciti croati residenti all'estero.“ ACS, PS, Ercole Conti, K. 16, 23. 12. 1937.

boravka svojeg supruga u zatvoru preuzela brojne obveze njezina oca te se susretala s hrvatskim agentima unutar i izvan Italije kako bi s njima razmijenila aktualne informacije o situaciji u Jugoslaviji, odnosno u Italiji, te kako bi prosljedila naredbe svojeg supruga:

„Dok je tata bio u zatvoru, onda je ona morala nastupiti. Koji puta recimo, dolazili su u Rim, kao hodočasnici, a otac je bio u zatvoru. I onda je mama poruke [slala]. Išla je u Rim, na primjer, i tamo je razgovarala sa ljudima, jer su dolazili da čuju šta se događalo u Italiji, jer nije bilo onda veze [za Italiju]. Tata je bio u zatvoru. Bila je potpuno prekinuta svaka veza sa Hrvatskom. Naravno putovnica joj je bila na krivo ime, i kad je dolazila u Švicarsku¹²⁴⁴ mene posjetiti, i tamo obavljala koju poruku. A to je sve bilo u vrijeme, dok je tata bio u zatvoru.“¹²⁴⁵

Kao dijete je Višnja Pavelić, zajedno sa bratom i sestrom, posjećivala oca u torinskom zatvoru kako bi mu kriomice isporučivala poruke ili majci prosljeđivala očeve politički važne informacije:

„Kad je svršila školska godina, onda smo mi doznali da je tata u zatvoru i onda smo ga posjećivali. Otac nam je davao stvari da mi nosimo, jer su bili postavili osobu [policajca], koja [ga] je prisluškivala, [zbog toga] tata nije htjeo govoriti s mamom. Ali što je pisao je dao nama kao djeci, a nas nisu [policajci] dirali. Mi smo mogli prenijeti iz zatvora što god smo htjeli.“¹²⁴⁶

Pavelićevoj su djeci postavljeni drugi zahtjevi nego njihovim vršnjacima. Oni su (poput svojih roditelja) morali živjeti pod drukčijim identitetom i pamtiti lažna talijanska imena koja su se neprestano mijenjala. Naučili su šutjeti kada je to situacija nalagala i razvili svijest o ilegalnu političkom radu. Sa sigurnošću se može tvrditi da se ustaški „poglavnik“ pri jačanju svoje moći te u borbi za preuzimanje vlasti prije svega mogao pouzdati u svoju suprugu i djecu. Obitelj je tijekom narednih godina zadržala svoju funkciju njegova savjetnika i podrške u svakoj teškoj situaciji.

Naime, jedan od glavnih razloga zašto su se žene prije 1941. godine mobilizirale za ilegalan rad u ustaškom pokretu bilo je odsustvo muškaraca – oni su bili u progonstvu ili u zatočeništvu. S druge su strane ustaše prepoznale učinkovitost i vještinu sljedbenica ustaškog pokreta.

Od osnutka Nezavisne Države Hrvatske prikaz „prvoborkinja“ kao neustrašivih „junakinja“ služio je propagandnom stroju kao moralna mobilizacija žena. Ustaše nisu poricali domoljubnu predanost svojih sljedbenica, već su ih hvalili kao nacionalne zagovornice koje se bore

¹²⁴⁴ Višnja Pavelić išla je tamo u ženski internat „Stella Maris“.

¹²⁴⁵ Intervju sa Višnjom Pavelić 23. 2. 2008 u Madridu.

¹²⁴⁶ Intervju sa Višnjom Pavelić 24. 2. 2008 u Madridu.

za jednake ciljeve poput svojih muških suboraca. Međutim, od uspostave ustaške države u travnju 1941. godine, uloga žena u okviru patrijarhalno-nacionalističke propagande ograničit će se sve više na majčinstvo te odgoj brojne „arijevske“ i „čistokrvne“ djece.

NDH između glorifikacije majčinstva i progona nepoželjnih

Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10. travnja 1941. godine radijskom objavom vojnog zapovjednika Slavka Kvaternika nakon razaranja i podjele Kraljevine Jugoslavije silama Osovine, odnosno Njemačkoj, Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj. Državni teritorij obuhvaćao je povijesne teritorije Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine te Srijema; dijelove Dalmacije okupirala je Italija do rujna 1943. godine. Ubrzo nakon proglašenja države ustaše su, slijedeći primjer Nürnberških zakona, donijele rasističke zakone i uredbe. Oni su „hrvatsku narodnu zajednicu“ definirali kao „arijevsku“ te se pozivali na „krvnu povezanost“ Hrvata. Istovremeno su učvrstili svoj osjećaj zajedništva tako što su odredili svoje neprijatelje: Srbe, Židove, Rome, neprilagođene i političke neistomišljenike. Ti su ljudi posljedično pravno diskriminirani, izvlašteni i naposljetku uništavani u koncentracijskim logorima ili izravno u svojim mjestima prebivališta.

Nakon što su ustaše preuzele vlast, u ustaškoj su propagandi do izražaja prije svega došle konzervativne predodžbe o ženama. Središte ženskog postojanja trebali su tvoriti majčinstvo i odgoj djece. No svodenje žene na njezin društveni položaj majke u patrijarhalno je ustrojenoj zemlji tipično za to vrijeme te nije predstavljalo nikakvu karakteristiku ustaškog režima – posebnost su ipak bile rasistička komponenta i težnja za umnožavanjem „hrvatsko-arijske rase“.

Međutim, provedba idealne, rasistički konotirane ustaške predodžbe o ženama ostala je fikcija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koja je opstala svega četiri godine jer je posljedica nedostatka muške radne snage tijekom rata bila potreba za zapošljavanjem žena u svakomu (ratno uvjetovanu) radnom sektoru. Tako se idealizacija majke kako tijekom „vremena borbe“ tako i u NDH-u pokazala čistom propagandnom formulom. K tomu je Balkanom harao rat koji je tradicionalne obiteljske strukture u većoj mjeri razarao no što ih je učvršćivao. Iako su se ustaše i dalje držale junačke predodžbe o ravnopravnoj „borbenoj suputnici“, nakon rata svejedno je trebala uslijediti obnova patrijarhalno koncipiranih rodnih uloga muškarca i žene.

Obitelji i majci u NDH-u pripisivao se izvanredan demografsko-politički i nasljedno-biološki status. Već su se u propisniku pokreta pod čl. 9. ustaše opisivale kao moralan pokret čiji je zadatak bio svoje članove te sve pripadnike „narodne zajednice“ neprestano podsjećati na to da su temelj sretna života vjera i obitelj. K tomu se ustaški pokret obvezao štititi „svetost braka i obitelji“, supruzi i majci odavati najveću počast te braniti ugled djevojčica.¹²⁴⁷ Međutim, ova

¹²⁴⁷ Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta,

se revalorizacija odnosila samo na hrvatsko-katoličke i muslimanske žene, dok su židovske te srpsko-pravoslavne žene i Romkinje bile pravno diskriminirane i isključene iz „hrvatske narodne zajednice“. Naime, svaki je zakon i svaki dekret u korist obiteljski usmjerene politike istovremeno regulirao isključivanje „rasno“ i politički nepodobnih ljudi. Brak, seksualnost i „rasa“ bili su u NDH-u, kao i u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj, usko međusobno povezani. Osobni je život postao državnom problematikom. Uspjeh braka mjerio se po broju rođene djece, koje su žene trebale odgajati u buduće vojnike, odnosno majke.

Budući da su ustaše propagirale spašavanje hrvatske žene od političko-ideoloških neprijatelja, zauzvrat su očekivale majčinsku požrtvovnost, odanost i nesebičnost prema „poglavniku“ i državi. S pomoću primjera iz svakodnevnog života ženama se objašnjavalo da su bezvrijedne bez statusa majke. U časopisu „Za vjeru i dom“, koji je izdavala predsjednica katoličke ženske Križarske organizacije Marica Stanković, Marica Kušeković, članica organizacije, žene se primjerice upozoravalo sljedećim riječima: „Znaj, da žena, koja nije Bogu i domovini odgojila ni jednog sina, ni jedne kćeri, vrijedi isto toliko, koliko i igla bez ušice.“¹²⁴⁸

Žena tako nije imala nikakvo pravo na osoban ni poslovan razvoj, već je bila podređena sistemu i suprugu te mu je trebala stajati uz bok kao pomoćnica i savjetnica. Paradoksalno, ustaše su obznanile da je žena u okviru obitelji ravnopravna muškarcu samo kada zauzme prirodnom naloženu ulogu rađanja i odgajanja. To su najvažnije zadaće koje je žena mogla obavljati za svoj narod.¹²⁴⁹

Preduvjeti za uzornu ustašku majku bili su, prema riječima stožernice Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta Olge Ostermann: dobro tjelesno i duševno zdravlje, vjerska i nacionalna osviještenost, duhovni razvoj i opće obrazovanje.¹²⁵⁰ No te zahtjeve za savršenog „nadčovjeka“, odnosno „nadhrvata“¹²⁵¹, nisu po ustašama mogle ispunjavati sve Hrvatice. Duševno ograničene osobe nisu bile dobrodošle jer je samo „duševno zdravim“ ženama i muškarcima bilo dozvoljeno postati članom ustaškog pokreta, i to unatoč činjenici što su se ustaše definirali kao nacionalan i moralan pokret.¹²⁵² Ustaše su tako preuzeli aspekte ideologije „rasne higijene“ nacionalsocijalista koji su ubijali psihički oboljele ljude.

Kako bi ojačali kult majke, ustaše su slavile žene i majke koje su rodile kako značajne muškarce ustaškog pokreta, tako i iz hrvatske povijesti ili koje su same postale važnim sastavnim dijelom historiografije (kraljica Jelena, Anna Katarina Zrinska). Stoga se razvoj identiteta „hr-

Zagreb, 1942., 10.

¹²⁴⁸ Za vjeru i dom. List namijenjen katoličkom ženskom obrazovnom svijetu, br. 10, prosinac 1941., 4.

¹²⁴⁹ Emil, KLAJIĆ, *Antifašistički Front Žena*, Zagreb, 1944., 4.

¹²⁵⁰ *Ustaškinja*, br. 1., 10. 4. 1942., 5.

¹²⁵¹ *Ustaškinja*, br. 2., 10. 4. 1944., 11-12.

¹²⁵² Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše, 18.

vatskih“ žena trebao oblikovati utjecajem povijesnih uzora – majki, mučenica, djevice i junakinja. Značaj i uloga onodobne žene istovremeno je kontekstualiziran s vojskom – osnovnim obilježjem ustaša. Prema čl. 6. „Propisnika o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše“, u kojemu se pokret označavao kao vojni, navedeno je sljedeće:

„Ustaša‘ svrstava narod u uredjene borbene redove, vojnički ga odgaja, te njeguje vojničke i viteške vrline Hrvatske – vjekovima posvjedočene. Zato: [...] uzvisuje junačke, plemenite, požrtvovne i pačeničke likove žena i majki našeg naroda, koje su čuvale domaće ognjište, radjale i odgajale nove naraštaje, te u potrebi i same oružjem u ruci branile dom i ognjište.“¹²⁵³

Dok su povijesni likovi majke i majke visokih državnih „dužnosnika“ glorificirani u svojoj uzornoj funkciji, ustaše su, pozivajući se na rasističke i ideološko-političke argumente, strogo odbacivali feministkinje, takozvane „pomodne žene“, Srpkinje, Židovke, Romkinje i partizanke u svojoj „hrvatskoj narodnoj zajednici“ te su se borili protiv njih. Ustaše su ih proglasile ubojicama djece, tako što su im, primjerice, podmetali ciljane pobačaje, koji su u NDH bili definirani kao zločin te se kažnjavali zatvorom ili čak smrću.¹²⁵⁴ U tomu je smislu časopis „Za vjeru i dom“ uputio sljedeću poruku:

„Spremite skupocjene nakite! Ostavite poslove, koji služe luksuzu! Dosta ste dugo tome robovale i radi toga u svojoj vlastitoj utrobi ubijale djecu. Danas nam ta djeca manjkaju. Vi plaćete za onima, što se još nisu vratili s bojišta t. j. iz zarobljeništva. A gdje su vaše suze za onima, koje ste vi ubile?“¹²⁵⁵

Instrumentalizacija ženskih tijela, koju je u velikoj mjeri podržavala Katolička crkva, k tomu je obuhvaćala brojne prisilne mjere i zabrane. Takozvana se „arijevska“ žena nije smjela odijevati napadno, već je morala zračiti skromnošću i čednošću.

Ustašama je trn u oku bila činjenica što sve žene nisu željele prihvatiti idealizaciju majčinstva – shvaćena kao značajna izraza ženskog bitka – te što se nisu ponašale niti odijevale u skladu s propisima ustaša i Crkve, bilo zbog političkih uvjerenja ili zato što je to njihova životna situacija iziskivala. Njima prema ustaškoj propagandi nije bilo dozvoljeno određivati kako o svojem načinu života (odnosima, prijateljstvima, djelomično ni o poslu) tako ni o svojim tijelima. Ustaše su im više puta uskratile njihovo pravo na samoodređenje te ih proglasile narodnim izdajnicama. Stoga su dotične žene, čije je tijelo postalo ideološkim „narodnim tijelom“, bile izložene nasilju ustaša.

¹²⁵³ Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše, 8.

¹²⁵⁴ BITUNJAC, Frauen und die Ustaša-Bewegung, 94-97.

¹²⁵⁵ *Za vjeru i dom*, br. 5-6, 1941., 7.

U praksi je to značilo da su se, primjerice, žene u dijelovima Dalmacije koju je anektirala Italija morale ponašati vrlo suzdržano u pogledu talijanskih okupatora. Iako je Pavelić Talijanima obećao teritorij Dalmacije kao znak zahvale za svoje godine talijanskog progonstva, ustaše su Talijane smatrali toleriranim okupatorom. Ženama stoga nije bilo dopušteno s Talijanima razgovarati ili započinjati prijateljstva, ni radne odnose jer bi se u suprotnome označile kao izdajice države odnosno „robinje Talijana“.¹²⁵⁶ Primjerice, voditeljica Ženske ustaške mladeži Dolores Bracanović u Dubrovniku je svim djevojčicama i mladim ženama organizacije mladih zabranila zblizavanje s Talijanima.¹²⁵⁷ Ako bi to svejedno učinile, morale su se suočiti s ozbiljnim posljedicama: rezanje kose u ovom je slučaju bio najčešći oblik nasilja nad ženama.¹²⁵⁸

Dio praktičnog ograničavanja žena također je bilo zadavanje konkretnih smjernica službenicama i zaposlenicama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u pogledu njihova izgleda, kao što je to, primjerice, učinio zagrebački gradonačelnik Ivan Werner, koji je ženama zabranio šminkanje, lakiranje noktiju i pušenje tijekom radnog vremena.¹²⁵⁹ Učiteljice nisu smjele – kao uzori učenicama i učenicima – kako tijekom rada tako ni u javnosti nositi šminku, kratku odjeću, parfem niti pušiti. Ako njihov nastup nije bio jednostavan i skroman, Ministarstvo obrazovanja prijetilo im je isključenjem s radnog mjesta.¹²⁶⁰

Paradoksalno, djevojčice ni žene zagrebačke gradske ulice nisu urešavale svojim narodnim nošnjama ni razuzdanom odjećom, već odorom koju su kao članice Ustaške mladeži ili Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta morale nositi. Tako se u jednom njemačkom vojnom izvješću može pročitati ukupan dojam o Zagrebu da se tamošnjim ulicama i kavanama kreću brojni mladi ljudi odjeveni u najrazličitije odore.¹²⁶¹

Budući da ova nova, militarizirana vrsta žene nije bila u suglasju s tradicionalnom predodžbom o ženstvenosti te jer su pogotovo muškarci tvrdili da se žene zbog toga doimaju nežentvenima, ustaše su pokušale javno opravdati nošenje odore tako što su novi izgled tumačili kao da je „pojava naših vremena“, odnosno „vanjski znak pripadnosti“ žena „narodnoj zajednici“.¹²⁶² Tvrdili su da žene zbog odore nisu u manjoj mjeri ženstvene, već samo ispunja-

¹²⁵⁶ ACS, Archivi in fotocopia e microfilm, National Archives, Washington, Collection of Italian Military Records, T-821, 1935-1943, Roll 401, 10. 4. 1942.

¹²⁵⁷ Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (dalje AUSSME), Diari storici (dalje DS), K. 1358, 13. 4. 1942.

¹²⁵⁸ AUSSME, DS, K. 582, 29. 7. 1941; AUSSME, DS, K. 532, 19. 7. 1941. Rezanje kose ženama prakticalirali su i partizani, vidi: BITUNJAC, *Frauen und die Ustaša-Bewegung*, 113-114.

¹²⁵⁹ *Hrvatski narod*, br. 138., 2. 6. 1941.

¹²⁶⁰ *Nova Hrvatska*, br. 125., 31. 5. 1942.

¹²⁶¹ Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, RH 2/683, Oberkommando des Heeres/Generalstab des Heeres, 10. 2.-14. 2. 1943.

¹²⁶² *Ustaška mladež*, br. 5., 1. 2. 1942., 15.

vaju svoju obvezu prema državi, no svejedno su svjesne svoje uloge budućih supruža i majki jer njihova ženstvenost počiva u požrtvovnosti za zajednicu i državu.¹²⁶³

Ženske organizacije i njihove „dužnostnice“ kao temelj ustaškog društva

U sklopu „Gleichschaltunga“, tzv. ujednačenja, Pavelić je osnovao dvije podorganizacije za djevojčice i žene: Žensku ustašku mladež, koju je prevodila prvo Mira Vrljićak-Dugački, pa onda njezina nasljednica Dolores Bracanović, te Žensku lozu hrvatskog ustaškog pokreta sa Irenom Javor kao upravnom zapovjednicom.

Proslava Ustaške mladeži na dubrovačkim zidinama

Ustaška je mladež bila podijeljena na žensku i mušku organizaciju te se sastojala od četiri podorganizacija: Ustaška uzdanica prihvaćala je djecu u dobi od 7 do 11 godina, Ustaški junak, odnosno Ustaška junakinja, okupljala je mlade u dobi od 11 do 15 godina, dok je Ustaška Starčevićeva mladež primala osobe do 21. godine života. Usto su se u Ustašku mladež također integrirali studentice i studenti.¹²⁶⁴ Tijekom srpnja 1942. sve su studentice u organizaciji „Radna Pomoć Sveučilištarki“ mobilizirane za ratnu službu. Voditeljica studentica u Ustaškom sveučilišnom stožeru i zamjenica Zdenka Blažekovića, zapovjednika ove organizacije, bila je Ivona Latković-Maixner, koja je bila odlikovana Redom za zasluge II. stupnja.¹²⁶⁵ Studirala je

¹²⁶³ *Ustaška mladež*, br. 5., 1. 2. 1942., 15.

¹²⁶⁴ *Narodne novine*, br. 170., 5. 11. 1941.

¹²⁶⁵ *Narodne novine*, br. 156., 13. 7. 1944.

pravo u Zagrebu i Parizu te se također posvetila studiju novinarstva. Latković-Maixner bila je jedna od najaktivnijih publicistkinja u NDH te je sudjelovala u ideološkom odgoju djevojčica i žena.¹²⁶⁶

Namjera ustaša bila je hrvatskoj mladeži posredovati osjećaj pripadnosti „arijevskoj narodnoj zajednici“ te ih potaknuti na osvješćivanje o dužnosti i požrtvornosti prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njezinu „poglavniku“. Ovi su se ciljevi trebali postići militarizacijom te discipliniranjem djece i mladih. Tako djevojčice (i dječaci) nisu samo polagali ustašku prisegu, već su kao politički simbol nosili odgovarajuću ustašku odoru. Ustaški pozdrav „Za dom spremni“ bio je obvezan za sve, a uveden je i u škole.

U „Zavjetu mladih Hrvata“, koju je Ženska ustaška uzdanica recitirala Paveliću, može se prikazati ta indoktrinirana žrtvujuća uloga djece:

„Mi smo mala djeca,
al Ustaše prave,
Za Hrvatsku dat ćemo,
naše mlade glave.“¹²⁶⁷

Odgoy i vodstvo mladeži većinom su u svoje ruke preuzeli mladi, a ne odrasli. Slijedeći načelo „Mladost upravlja mladošću“,¹²⁶⁸ ustaše su se oslanjale na nacionalsocijalističku odgojnu praksu (Jugend wird durch Jugend geführt) s ciljem posredovanja osjećaja samostalnosti i nezavisnosti mladima. Međutim, hijerarhijska, ujednačena i centralizirana struktura ustaške mladeži tvorila je osnovu sustava kontrole koji je sprječavao samostalno djelovanje pojedinih članova.

Tijekom odabira zapovjednica Ženske ustaške mladeži pažnja se obratila na to da bude riječ o mladim, nacionalno osviještenim osobama koje su bile spremne sudjelovati u izgradnji nove države i društva. Većinom su te djevojke prije osnutka ustaške države bile ili simpatizerke Hrvatske stranke prava ili su pripadale katoličkim organizacijama kao što su Orlice ili, od 1930. godine, Križarice. Dakle, ustaške „dužnostnice“ od samog su početka bile čvrsto utemeljene u svojoj političkoj orijentaciji i kao takve su bile odgovorne za mobilizaciju mladeži i stvaranje „novog čovjeka“, prvenstveno neumornim širenjem radikalne ustaške propagande.

U novinama i časopisima „dužnostnice“ su uvijek iznova naglašavale, s jedne strane vjerskom, a s druge vojnom retorikom, da bi djevojke trebale raditi na svojem postajanju majkom i ustaškom sljedbenicom te su s ovim premisama u prvom redu povezivale poslušnost i požrtvornost. Naime, slijedile su političku poruku svojeg vođe Ante Pavelića:

¹²⁶⁶ Stuparić, *Tko je tko u NDH*, 230.

¹²⁶⁷ *Nova Hrvatska*, br. 75., 28. 3. 1942.

¹²⁶⁸ *Ustaška mladež*, br. 4., 1. 3. 1943., 8-9.

Ustaška „heroína“ Jelena Šantić

„Vi ženska ustaška mladež imadete još i posebnu osobitu ulogu u radu za domovinu, za narod i za državu: Vama je pao u dio, da preobrazite društvo, da preobrazite žensko društvo hrvatskoga naroda, žensko društvo i na selu i u gradu i u tvornici, i u školi, i na polju i njivi, da ga preobrazite, da postane zdravo društvo i moralno zdrava sredina, jer samo iz zdrave moralne sredine mogu se radjati sinovi, koji su spremni za svoju domovinu, svoj narod i državu raditi i boriti se bez kompromisa, a ako treba žrtvovati i svoju krv i svoje živote za domovinu i za narod. Velika uloga pada ženama u toj dužnosti, jer kakove su žene, takove su kuće, takove su obitelji, takovi su i sinovi.“¹²⁶⁹

Ideologizacija i militarizacija mladeži dovela je – unatoč svega četverogodišnjoj vladavini ustaša – do slijepe poslušnosti, požrtvovnosti i potpune vjernosti „poglavniku“ među pojedinim članovima. Politika heroizacije trebala je mladim ženama predočiti da se bore za više ciljeve, odnosno ciljeve koji su bili važniji od njihovih vlastitih života. Kao uzorima spremnosti na žrtvovanje junakinjama su se u propagandi proglašavale ustaške funkcionerke, primjerice Anđelka Sarić, Anka Šimunović, Dinka Perajica,¹²⁷⁰ Emilija Nagode¹²⁷¹ i Jelena Šantić, koje su navodno hrabro i s ponosom umirale za domovinu. U skladu s ustaškom propagandom ove se „junakinje“ nisu odlikovale majčinstvom, već svojim hrabrim stavom: kada su ih zarobili par-

¹²⁶⁹ Hrvatski narod, br. 75., 28. 4. 1942.

¹²⁷⁰ O Dinki Perajici vidi: *Hrvatski ženski list*, br. 11., studeni 1942., 2.

¹²⁷¹ *Novo pokoljenje*, br. 7., 10. 10. 1942.

tizani, one nisu odale svoj politički identitet te su požrtvovno umrle za domovinu i „poglavnička“, sasvim u skladu s geslom: „Ubijte me, ali ja sam Ustaša i ne ću se odreći svoje zakletve.“¹²⁷²

Njihovi uzori bile su pripadnice ustaškog pokreta iz predratnog razdoblja:

„U najtežim vremenima, kad je s lica zemlje bilo gotovo izbrisano hrvatsko ime, zabranjena hrvatska zastava, kad se za ime Poglavnikovo bacalo u zatvore i na vješala, hrvatska je žena stajala u redovima borbe. Primala je zadaće, koje su joj nalagala ustaška načela i njena zdrava nacionalna svijest. Vršila je te zadatke ustaški, bez buke; ostala je neznana, a ipak je njen udio bio velik. U godinama borbe bilo je žena, koje su djelatno preuzele teret revolucionarne borbe, koje nikada nisu sustale, koje ni zatvor, ni mučenja, ni internacija nisu slomili. Ženska ustaška mladež u njima gleda primjer iz velikih prošlih dana, primjer, kako treba raditi, boriti se i žrtvovati, kad su u pitanju čast i sloboda naroda.“¹²⁷³

Osim širenja propagande, pripadnici Ustaške mladeži obavljali su razne, ratom uvjetovane poslove: u pučkim su kuhinjama dijelili hranu, u domovima su se brinuli o izbjegličkoj djeci, u bolnicama su njegovali ranjene vojnike, a na grobljima su održavali grobove palih boraca. U zračnim su lukama čistili piste te su gradili barikade za obranu gradova.¹²⁷⁴

No Ženska ustaška mladež u svojem je opsegu djelovanja išla još jedan korak dalje: mlade su „dužnostnice“, primjerice, sudjelovale u naumu preodgajanja srpske siročadi, čiji su roditelji bili deportirani ili ubijeni, u što odanije ustaše. Time su mlade članice pokreta činile zupčanik u stroju zločinačkoga ustaškog aparata. Budući da se prema propagandi trećina Srba trebala preobratiti na katoličanstvo, postojali su pokušaji silne integracije srpske djece u NDH tako što ih se prisiljavalo odbaciti svoju nacionalnost i vjersku pripadnost te dopustiti preodgoj u ustaše. U skladu s time Benedikta Zelić u svojim memoarima, osvrćući se na svoju službu „dužnostnice“ Ženske ustaške mladeži u Glini, gradu u kojem su ustaše 1941. godine proveli masakr nad srpskim civilnim stanovništvom, kao i na svoju motivaciju da srpsku ratnu siročad pouči ustaškoj ideologiji, izvješćuje o sljedećemu:

„U gradiću je vladalo vrlo mučno raspoloženje kao posljedica pred kratko vrijeme izvršenih dvaju krvavih masovnih zločina nad pravoslavnim pučanstvom. [...] Ja se, istina, nisam nalazila u Glini kada su u njoj izvršena spomenuta dva masovna pokolja, ali mi je danas, kad o tome mislim, pomalo nerazumljivo kako sam onako nadobudno mogla prihvatiti dužnost da kao ustaška logornica rukovodim organizacijom Ženske ustaške mladeži. Vjerovatno su samo veliki zanos zbog vlastite države i moja mladost

¹²⁷² *Hrvatski narod*, br. 590., 24. 11. 1942.

¹²⁷³ *Ustaška mladež*, br. 6., 10. 8. 1941., 29.

¹²⁷⁴ *Ustaškinja*, br. 8., 10. 11. 1943., 10.

pridonijeli tome, da sam spoznaje o onim zločinima primila samo površnom svijesti. Ipak, i u tom zanosu i mladosti osjećala sam da je upravo neumjesno u toj sredini, djeci koja su tek nedavno izgubila roditelje, držati zanosne hrvatujuće govore.¹²⁷⁵

Ovdje donekle pokajnički opisani pothvat ionako se nije ili se samo teško mogao provesti nad traumatiziranom djecom. Srpska djeca ubijana su u NDH (samo u logoru Jasenovac oko 12.683) kada se uvidjelo da se „hrvatizacija“ nije mogla uspješno provoditi.

Funkcionerke Ženske ustaške mladeži su bez obzira na ustaške zločine, do kraja ostale vjerne svom „poglavniku“, kao što se može vidjeti iz izjave Kaje Pereković, bivše zamjenice Radne službe ženske ustaške mladeži:

„Naravno da smo mi imali priliku biti kod poglavnika primljeni službeno, ali poglavnik je znao doći k nama u Preradovićevu 21 iznenada, da se nije najavio da će doći. Onda možete misliti kolika bi radost nastala među nama mladim djevojkama kad je sâm poglavnik došao k nama. Došao bi k nama i u kuhinju pogledat što se kuha za te mlade djevojke, koje su na tečajevima.

Najbolniji je bio susret sa poglavnikom, i ne znam, možda najteža situacija kad nas je poglavnik 1944. godine na Tučin dan posjetio u Preradovićevoj u zapovjedništvu Ženske ustaške mladeži. I kad je došao zapravo reći nam i zamoliti nas da odemo u Austriju. Da se približava opasna situacija, da rat se razbuktava, da evo koga god možemo neka bi prebacili, čak možda i taj tečaj, koji je tada trajao za stožerne dužnostnice, da bi prešli u Austriju i nastavili tamo.

Mi smo to tada odbili. Rekli smo: ‚Poglavniče, ne, mi ostajemo ovdje dok ste i vi u zemlji. Ako treba, svi ćemo biti ovdje [...] snaći ćemo se, valjda i sa puškom suprotstaviti, ako nam neprijatelj dolazi u Zagreb.‘ Dakle, to je bio Tučin dan pred sam Badnjak 1944. godine [...]. Moj susret sa poglavnikom je uvijek bio radostan. I poglavnik je uvijek sa punim razumijevanjem bio s nama.“¹²⁷⁶

Žaljenje zbog činjenice što su pripadali zločinačkom pokretu nije se moglo zaključiti kako u razgovoru s Kajom Pereković, bivšoj predsjednici Društva političkih zatvorenika, tako ni tijekom razgovora s drugim sugovornicima. Naprotiv, na zidu pojedinih bivših „dužnostnica“ i desetljećima nakon rata je visio portret ustaškog diktatora Ante Pavelića.

Druga ženska organizacija, Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta, utemeljena je u studenom 1941. godine kao podorganizacija pokreta. Ovoj su se organizaciji priključivale žene s

¹²⁷⁵ Benedikta, ZELIĆ, Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske. U: *Marulić. Hrvatska književna revija*, 6 (1991), 711-741, ovdje 719-720.

¹²⁷⁶ Intervju sa Kajom Pereković 21. 5. 2008. u Zagrebu.

navršenom 21 godinom. Sve su ženske udruge u NDH najprije raspuštene ili zabranjene ili pak uključene u žensku ustašku organizaciju¹²⁷⁷, kao naprimjer ženski ogranak Hrvatske seljačke stranke. U kolovozu 1941. godine Olga Barić, predsjednica ženske organizacije HSS-a, prisegnula je odanost Anti Paveliću tako što je tijekom audijencije, kojoj su prisustvovali ministri, „dužnostnici“ i talijanski general Eugenio Coselschi, javno i u ime svih 6000 bivših članica HSS-a obznanila:

„Poglavniče! Izkrenom željom, poštenom dušom punom domoljubnog osjećaja za domovinu i Vas, stupamo u Vaš Ustaški pokret, da pod Vašim čvrstim vodstvom, radimo po Ustaškim načelima za dragu nam majku Domovinu, koja nas zove, da stupimo pod Vaš Nezavisan Barjak. Za dom – spremne!“¹²⁷⁸

To je obećanje zabilježeno u pisanu obliku kada je oko 160 predstavnica HSS-a potpisalo izjavu o pristupanju ustaškom pokretu. Razumno je pretpostaviti da ovaj korak nisu dobrovoljno učinile sve članice stranke. Pavelić je u svojem govoru tijekom audijencije ipak pohvalio „sestre“ odjevene u narodne nošnje jer su one uvidjele da u hrvatskoj domovini nema mjesta za stranke ni političke podjele. Ujednačenje je time bilo dovršeno.

Preduvjeti za članstvo u Ženskoj lozi bili su potpuno poštivanje ustaških zakona, propisa i uredbi, požrtvovan rad za dobrobit hrvatskog naroda te jamac da članice u prošlosti nisu djelovale protiv hrvatske nacionalne časti. Prema „Propisniku o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše“, Ženskoj ustaškoj organizaciji mogle su se u okviru rasističke komponente pokreta priključiti samo zdrave „arijske“ Hrvatice koje su bile spremne založiti se za narod i za domovinu.¹²⁷⁹

Vodeću poziciju u Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta mogle su obnašati samo nacionalno osviještene, vjeri odane i „arijske“ Hrvatice. Većina tih žena djelovala je u području obrazovanja: one su bile učiteljice ili ravnateljice škola. Zato su u svojoj dvostrukoj poslovnoj i političkoj ulozi utjecale na ideološki odgoj mladih. Među vodećom je elitom Ženske loze svojstvena bila snažna povezanost s katoličkim vjerskim organizacijama, posebno Križarskom organizacijom (kao i među „dužnostnicama“ Ustaške mladeži). U skladu je s time i časopis Križarske organizacije „Za vjeru i dom“ bio odan režimu i u kojemu su kao autorice djelovale članice ustaškog pokreta.

¹²⁷⁷ O „ujednačenju“ ženskih društava vidi: Martina, BITUNJAC, „Velike su naše dužnosti prema narodu.“ Intelektualke u Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta. U: Drago Roksandić/Magdalena Najbar-Agičić/Ivana Cvijović-Javorina (ur.), *Intelektualci i rat. 1939 – 1947. Desničini susreti*, 2011, Zagreb 2012., 243-253, ovdje 245-246.

¹²⁷⁸ *Hrvatski narod*, br. 189., 22. 8. 1941.

¹²⁷⁹ Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše, 18.

Samopredodžba aktivnih članica ustaškog pokreta bila je ona katoličke, elitističke, obrazovane skupine žena. Neke od njih, uključujući Olgu Ostermann, Mariju Kumičić i Zdenku Smrekar, već su tijekom razdoblja Jugoslavije u hrvatskom društvu bile percipirane kao osobe iz društvenog života. Međutim, to nije značilo da su sve naknadne ustaške članice od samog početka bile pristaše pokreta. No one su se, barem u početku, mogle poistovjetiti s ustašama jer su oni promovirali nezavisnost Hrvatske. Budući da su bile nacionalno hrvatski osviještene, kasnije ih se moglo pridobiti za pokret. Zahvaljujući sveučilišnom obrazovanju i različitim organizacijskim sposobnostima, ove su ličnosti stekle svojstvenost od koje je pokret profitirao.

Zdenka Smrekar

Određene su žene također zaista iskoristile priliku da svoju karijeru nastave u NDH-u, no ovaj put ne pod jugoslavenskom zastavom: među te žene ubrajala se dr. Zdenka Smrekar, koja je, prema riječima Ivone Latković-Maixner, bila najznačajnija kulturna i nacionalna djelatnica.¹²⁸⁰ Nakon što je Smrekar otišla s pozicije voditeljice odjela za žensko obrazovanje u Ministarstvu za vjeru i nastavu,¹²⁸¹ napredovala je do položaja kulturnog atašea u hrvatskom kon-

¹²⁸⁰ *Hrvatski radio list*, br. 2., 29. 6. 1941., 14.

¹²⁸¹ Melissa Bokovoy spominje da je Smrekar pala u nemilost. Melissa, BOKOVOY, *Croatia*. U: Kevin Passmore (ur.), *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45*, Manchester 2003., 91-123, ovdj. 117.

zulatu u Beču.¹²⁸² Ona je kod Pavelića vjerojatno uživala veliko povjerenje. Tako je u siječnju 1943. godine, prema iskazu Bečke policije, otišla u Švicarsku kako bi se umilila mogućim političkim saveznicima ako Njemačka, a s njome i NDH, ipak izgubi rat.¹²⁸³

Ante Pavelić, Irena Javor i predstavnice Ženske loze ustaškog pokreta u saboru

Žena koja je obnašala najvišu političku dužnost u pokretu i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bila je Irena Javor. Nju je Pavelić imenovao prvo povjerenicom, pa onda upravnom zapovjednicom Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta. Irena Javor, rođena 1914. godine, bila je kći Stipe Javora, koji je zbog svoje protudiktatorske agitacije u Jugoslaviji bio uhićen te je u zatvoru vjerojatno umro od posljedica mučenja i štrajka glađu.¹²⁸⁴ Prije no što se posvetila trogodišnjem radu u ustaškom pokretu, Irena Javor studirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu te je kasnije radila kao učiteljica. Po svojoj je funkciji u Glavnom ustaškom stožeru bila pod izravnim zapovjedništvom Ante Pavelića te je imala kontrolu nad voditeljicama štabova, čije je područje djelovanja obuhvaćalo jednu županiju. U svojim je člancima, objavljenim u različitim novinama, Irena Javor promicala isključivo patrijarhalno uvjetovanu shemu

¹²⁸² HR-HDA, Hans Helm. Policijski izaslanik pri Poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu (dalje Hans Helm) – fond 1521, K. 16, Dosje Zdenka Smrekar, 30. 1. 1943.

¹²⁸³ HR-HDA, Hans Helm – fond 1521, K. 16, Dosje Zdenka Smrekar, 27. 1. 1943.

¹²⁸⁴ Ivo, GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003., 250-262.

uloga, no svejedno je uživala velik stupanj slobode samo zbog svojih službenih i inozemnih putovanja na koja je katkad odlazila samo s izaslanstvom kojim su dominirali muškarci. Tako je Irena Javor posjećivala savezničke države kako bi se održao odnos, primjerice, sa Slovačkom.¹²⁸⁵ U tomu je smislu posebno njegovan kontakt s fašističkim „sestrinskim organizacijama“, a o njegovu su značaju i postignućima redovito izvješćivane čitateljice organa organizacije, časopisa „Ustaškinja“. U srpnju 1944. Pavelić ju je odlikovao cijenjenim „Redom za zasluge prvog stupnja“.

Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta, koja je kao politička organizacija bila u službi režima, ostvarila je značajan doprinos u aparatu zločinačke nepravne države.

Glavni je cilj Ženske loze bio okupiti žene u cjelokupnoj NDH u jedinoj dopuštenoj ženskoj organizaciji. Ova zadaća, koja je iziskivala neumoran rad na uvjeravanju, povjerenja je ženama koje su bile najodanije režimu. Kada bi se žene pridružile pokretu, bile su mobilizirane u području socijalnog, a prije svega propagandnog djelovanja. Ženska je loza žene na „domaćoj fronti“ morala mobilizirati za prikupljanje novca, odjeće i namirnica kako bi se mogle opskrbljivati izbjeglice, žrtve bombardiranja ili vojnici. Šivanje odjeće za vojnike također se ubrajalo među važnije zadace „ustaškinja“. Stoga se u zgradi Ženske loze u Perkovčevoj ulici 1 u Zagrebu također nalazila krojačnica. Članice ustaškog pokreta i njihovu socijalnu aktivnost podržavale su i supruge inozemnih diplomata pod vodstvom Dorothee Kasche, supruge šefa gestapovske policije u Zagrebu Siegfrieda Kaschea.¹²⁸⁶

Osim uobičajenih karitativnih poslova, ideološki je rad bio u redištu ženske ustaške organizacije. Tako se svake godine tijekom svibnja organizirao „Tjedan majke i djeteta“, u okviru kojeg se veličala „hrvatsko-„arijevska“ majka. Žene su, kao na primjer stožernica i školska direktorica Olga Ostermann, pisale novinske članke, organizirale događanja, održavale javne govore i produbljivale prijateljstva između NDH i drugih europskih fašističkih država. Kao što je poznato, dr. Zdenka Smrekar održala je brojna predavanja u zemlji i inozemstvu u ulozi žena u Hrvatskoj; u Njemačkoj je, primjerice, izlagala na skupovima „Reichsfrauenschafta“, ženske organizacije NSDAP-a.¹²⁸⁷ U okviru svojih predavanja i novinskih članaka Smrekar je s jedne strane promovirala tradicionalnu, kršćansku predodžbu o ženama i kritizirala intelektualnu poslovnu ženu; za razliku od toga, svoju je karijeru smatrala pozivom. Ona je bila mišljenja, kao i sve članice ustaškog pokreta, da je majčinstvo najveća zadaća svake žene.

¹²⁸⁵ *Spremnost*, br. 4., 22. 3. 1942.

¹²⁸⁶ *Ustaškinja*, br. 2., 10. 5. 1943., 27.

¹²⁸⁷ HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustaški pokret, K. 27, Sig. 013.0.20, Dnevnik Stjepana Bogata, 30. 10. 1942.

Naslovna stranica časopisa „Ustaškinja“

Časopis „Ustaškinja“, koji su izdavale učiteljice Đurđica Vitković i Silva Radej, služio je širenju ovoga majčinskog kulta u ustaškoj ženskoj politici. Prvo je izdanje objavljeno dana 10. travnja 1942. godine povodom proslave prve godišnjice NDH-a. U svrhu obilježavanja osnivanja države, časopis je izlazio svakog 10. dana u mjesecu. Među autorice i autore časopisa u prvom su se redu ubrajale „dužnostnice“ Ženske ustaške organizacije (Irena Javor, Olga Ostermann, Silva Radej, Vlasta Arnold, Đurđica Vitković i dr.), „dužnostnice“ Ženske ustaške mladeži (Dolores Bracanović i dr.), učitelji i profesori (Stanko Vitković, Stevo Ostermann) te liječnici (Luka Bezić). Za žene usmjerene na ustaški pokret časopis je bio važan zbog brojnih razloga: u njemu su se objavljivali zakoni i propisi, primjerice o osnivanju ženske organizacije ili zakon o zabrani pobačaja, on je nudio uvid u željenu ulogu žene u „narodnoj zajednici“, izvješćivao o djelovanju Ženske loze te o drugim fašističkim ženskim organizacijama u Europi te je, naposljetku, uvodio svoje čitateljice u odgoj djece i vođenje kućanstva. U pojedinim su se izdanjima objavljivali prijedlozi za šivanje vojničkih odora. Također su objavljivana pisma hrvatskih vojnika s Istočne fronte. U svim je časopisima posebna pozornost posvećena kultu „poglavnika“. Pavelićevi govori objavljivali su se u gotovo svakom broju. Njegova se slika pojavljivala bilo na naslovnicama ili na jednoj cijeloj stranici unutar časopisa. Posljednji broj časopisa „Ustaškinja“ izašao je 10. travnja 1945. godine. Iako je u tomu trenutku već bilo očigledno da će ustaška država izgubiti rat, pristaša ustaškog pokreta Ela Maroš povodom 4. godišnjice NDH-a i dalje je govorila o pobjedi u ratu.¹²⁸⁸

„Dužnostnice“ i članice Ženske ustaške mladeži i Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta svakako su djelovale kao pristaše režima, kao političke organizatorice, širile su rasistički konotiranu propagandu i poticale moral vojnika koji su, između ostalog, služili rame uz rame s Nijemcima. Do kraja rata i nakon njega ustašice su ostale vjerne svojim idealima. Unutarnja samopožrtvovnost kod pojedinih je članova ustaškog pokreta bila toliko snažno prisutna da bi sa svojim „poglavnikom“, ako je to bilo potrebno, čak išli u smrt.

Moć i obitelj: Marija i Višnja Pavelić

Od osnutka NDH širilo se područje utjecaja Marije Pavelić, koju su najuži poznanici ustaške elite nazivali „poglavnicom“, iako vjerojatno s određenim podsmijehom. Ako je vjerovati izjavama njezinih nekadašnjih osoba od povjerenja koje su se nakon rata izjašnjavale o rasponu njezinih područja djelovanja, ona nije imala utjecaj samo u politici, već i u medijima, umjetnosti te čak i građevinarstvu. Njezina je glavna briga bila svim sredstvima zadržati svojeg supruga na moći. Ona je k tomu sudjelovala u stvaranju kulture svojeg supruga,

¹²⁸⁸ *Ustaškinja*, br. 1., 10. 4. 1945., 2 i dalje.

Marija Pavelić

te je primjerice prisustvovala njegovim sesijama fotografiranja i diktirala načine postupanja fotografa.¹²⁸⁹

Kao supruga ratnog zločinca Marija Pavelić bila je izložena optužbi da je i ona podržavala zločine u NDH. Ratni ministar Slavko Kvaternik, koji je kasnije pao u nemilost, čak ju je opisao kao „mračnu silu“ koja snosi jednaku odgovornost za zločine kao i njezin suprug, posebice u pogledu ubojstava srpskog stanovništva.¹²⁹⁰ Ante Moškov, tada bivši general, išao je čak jedan korak dalje sa svojom poslijeratnom izjavom:

„Ne, Mara [Marija Pavelić] nije uticala na Pavelića; između njih je postojalo potpuno razumijevanje u osnovnim pitanjima; oni su imali iste želje i namjere; njihove misli i planovi su bez sumnje zajednički, njihovi su se karakteri međusobno popunjavali, njihov metod, način rada bio je zajednički smišljen.“¹²⁹¹

Njezin židovski identitet s majčine strane nije je navodno sprječavao od davanja izjava da su Židovi zaslužili deportaciju u logore.¹²⁹² Prema „rasnim zakonima“ Marija Pavelić također bi bila klasificirana kao „Polužidovka“, bez obzira na to je li se njezina majka asimilirala ili nije,

¹²⁸⁹ Aleksandar, VOJINOVIĆ, *Ante Pavelić*, Zagreb, 1988., 16.

¹²⁹⁰ HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustaški pokret, K. 24, Sig. 013.0.4, Dosje Ante Pavelić.

¹²⁹¹ HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustaški pokret, K. 24, Sig. 013.0.4, Dosje Ante Pavelić.

¹²⁹² HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustaški pokret, K. 24, Sig. 013.0.4, Dosje Ante Pavelić.

te bi možda i sama bila ubijena. Njezina kći Višnja Pavelić potvrdila je da je njezina baka, Ivana Herzfeld, imala židovske korijene, no tvrdila je da se, baš poput svoje majke, dala krstiti.¹²⁹³ Za činjenicu da je Marija Pavelić bila židovskog podrijetla također su znali nacionalsocijalisti. Tako ju je u svojim sjećanjima njemački opunomoćeni general u NDH, Edmund Glaise von Horstenau, cinično nazivao „Polužidovkom“ ili pogrdno „Kalle“, što na jidišu znači „nevješta“.¹²⁹⁴ „Polužidovku“ na strani hrvatskog vođe Nijemci su tolerirali samo iz političko-taktičkih razloga jer za NDH nije u to vrijeme postojala odgovarajuća politička alternativa. Slavko Kvaternik dodatno je izvijestio da je Marija Pavelić karakterno bila jača od svojeg supruga. Kada bi on odustao, ona ga je moralno punila novom energijom. Vlast u NDH bivši je vojni zapovjednik čak opisao kao „obiteljski despotizam“ jer je u tolikoj mjeri na osobnost i političko djelovanje Ante Pavelića utjecala njegova supruga.¹²⁹⁵

U javnosti su svoje podijeljene rodne uloge vjerojatno uspješno odigrali, ali iza kulisa zajedničkim su snagama vodili politiku. Činjenica da je supruga ustaškog vođe imala u egzilu i u NDH politički utjecaj nedvojben je, iako treba uzeti u obzir da su izjave Kvaternika, Moškova i ostalih političkih aktera subjektivnog karaktera.

Višnja Pavelić u uniformi Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta

¹²⁹³ Intervju sa Višnjom Pavelić 23. 2. 2008.

¹²⁹⁴ Peter Broucek (ur.), *Ein General im Zwielflicht. Die Erinnerungen, Edmund Glaises von Horstenau*, knjiga 3, Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „Tausendjährigen Reiches“, Wien/Köln/Graz 1988., 506 i 511.

¹²⁹⁵ HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustaški pokret, K. 24, Sig. 013.0.4, Dosje Ante Pavelić.

Njezina je kći Višnja Pavelić u NDH bila očigledno pripremana da zauzme značajnu ulogu: studirala je pravo u Zagrebu, zamjenjivala svojeg oca na javnim događajima te su je njezini roditelji pozivali na političke savjetodavne razgovore unutar obitelji. Dok je u Italiji djelovala kao kurirka za ustaški pokret, u NDH je obnašala reprezentativne obveze. Tako je, kao članica Ženske loze hrvatskog ustaškog pokreta, u pratnji „poglavnika“ posjećivala ranjene vojnike u bolnici kako bi ojačala njihov borbeni duh. Katkad je pomagala u zamatanju darovnih paketa za vojnike. Održavala je diplomatske kontakte s inozemnim diplomatima koje je Pavelić pozvao na svečanu gozbu. Njezino poznavanje talijanskog, njemačkog, engleskog i hrvatskog jezika olakšavalo joj je ophođenje s gostima. Kada je u svibnju 1944. godine 26 dječaka iz Ustaškog dječakčkog zavoda, o kojem se također brinula zajedno sa svojom majkom i sestrom, primilo sakrament krizme u crkvi svetog Marka, preuzela je ulogu domaćice umjesto svojih roditelja. Kumovi svih dječaka bili su ministri i ustaški „dužnostnici“.¹²⁹⁶

Gledajući unatrag, Višnja Pavelić nije definirala svoju ulogu u NDH kao političku jer nije obnašala nikakvu funkciju u ustaškom aparatu. Kako bi i desetljećima nakon smrti svojeg oca na životu održala njegov kult vođe, Višnja Pavelić opovrgavala je bilo kakav oblik političke upletenosti svoje majke u ustaškoj državi. Tijekom svojeg je života Višnja Pavelić branila zločinačku politiku svojeg oca, a zločine koje su počinili ustaše svesrdno je negirala.

Nijedna od žena, kako majka tako ni kći, ni u kojem slučaju nije odgovarala propagiranoj predodžbi ustaša o ženama, već naprotiv, bile su važne, ali u javnosti suzdržane akterke ustaškog pokreta.

„Pomoćnice“ u službi vojske i vojnog zrakoplovstva

Hrvatski je tisak izvješćivao o mobilizaciji proizvođačica streljiva te pripadnicama Wehrmachta i Flakhelfera u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj, čime su se hrvatske žene također postupno pripremale na obavljanje poslova uvjetovanih ratom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.¹²⁹⁷ Drugi svjetski rat iziskivao je intenzivno sudjelovanje žena i djevojaka u vojnim radnim područjima kojima su dominirali muškarci, a među koje se, naposljetku, nisu ubrajali samo pranje, šivanje i krpanje vojničke odjeće ili nabava namirnica. Dok je trajala izvanredna situacija uvjetovana ratom, žene su obavljale sve više dužnosti koje su nekoć bile rezervirane samo za muškarce. Premda ustaške sljedbenice, za razliku od partizanki, nisu bile borkinje, žene u NDH svejedno nisu bile isključene iz ratne mobilizacije. Upravo je aktivnost žena u skrbi i njezi te pružanju humanitarne pomoći bila dobrodošla zbog bliskosti struke stereotipnim

¹²⁹⁶ Branimir, KOVAČEVIĆ, *Plavi dječaci*, Zagreb, 2004., 98-106.

¹²⁹⁷ *Nova Hrvatska*, br. 200, 16. 11. 1941; *Hrvatski narod*, br. 561, 22. 10. 1942; *Hrvatska krila*, br. 17, 15. 9. 1944, 388.

predodžbama o ženama. Budući da je potreba za medicinskim osobljem neprestano rasla, uz medicinske su se sestre također članice ženskih ustaških organizacija te redovnice morale brinuti o ranjenim vojnicima.

Jelena Klaić pružala je, prema stručnom časopisu „Hrvatska krila“, kao „prva Hrvatica na bojištu“¹²⁹⁸ medicinsku pomoć hrvatskim vojnicima. Ona je isprva bila aktivna u vojnoj bolnici u Sarajevu te je navodno sama izrazila želju za dopuštanjem za odlazak na Istočnu frontu kako bi ondje ranjenim vojnicima pružala prvu pomoć. Njezina je mobilizacija na fronti opisana kao „muška hrabrost“. Ustaše su je zbog toga smatrale uzornim primjerom junaštva i požrtvovnosti. Prema časopisu ona nije bila samo prva, već i jedina medicinska sestra koja je svoju dužnost, barem do kraja 1942. godine, izvršavala na sovjetskoj Istočnoj fronti.¹²⁹⁹

Tek je od 1944. godine Pavelić u sve većoj mjeri mobilizirao žene u vojne i obrambene službe: 10. siječnja 1944. osnovao je „Pomoćnu žensku službu Poglavnikovih Tjelesnih Sdru-gova“, koju je vodila Nada Miškulin, a u kolovozu 1944. godine „Pomoćni ženski skup dojavne službe bojnog zrakoplovstva“.

Ratne su okolnosti dovele također do toga da su se žene za zrakoplovstvo, što je inače bila isključivo muška domena, vrbovale ciljano: mogle su se izobraziti u pilotkinje ili nastavi-ti odnosno intenzivirati svoju poslovnu karijeru u zrakoplovstvu. Zapovjednik vojnog zra-koplovstva, general Vladimir Kren, dozvolio je da se deset članica Ustaške mladeži upiše na tromjesečni tečaj za obuku za pilotkinje jedrilica, a koji se održavao u Svetoj Nedjelji nedaleko Zagreba. Preduvjet pri prijavi bilo je „hrvatsko-arijsko“ podrijetlo. Pilotski su treneri vrbovali buduće pilotkinje čak i u ženskim školama.¹³⁰⁰

Katarina Kulenović-Matanović kao prva je hrvatska pilotkinja brojnim mladim ženama bila uzoran primjer vojne hrabrosti. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj služila je u zapovjedništvu ratnog zrakoplovstva kao ratna pilotkinja te je imenovana poručnicom. U talijanskom je zra-koplovu AVIA FL.3 transportirala lijekove, streljivo, prepiske te ranjene vojnike koje je s fronta prevozila u bolnicu u Zagrebu. Ona je također bila osobna pilotkinja ministra Ante Vokića. Za njezine joj je zasluge prve pilotkinje Ante Pavelić uručio vojno odlikovanje „Mala srebrna kolajna za hrabrost“.¹³⁰¹ Svoje se vremena ratne pilotkinje prisjećala sljedećim riječima:

„Nisam voljela letjeti kroz oblake. Bilo je teško orijentirati se u zraku u oblačnim masivima. Zato sam se radije spuštala obično ispod oblaka. Ali kada su bili oblaci niski i ako sam letjela nisko, bila sam često obasuta mitraljeskim zrnima sa zemlje.

¹²⁹⁸ *Hrvatska krila*. Polumjesečnik za zrakoplovstvo, br. 22, 1. 12. 1942., 538.

¹²⁹⁹ *Hrvatska krila*, br. 22, 1. 12. 1942., 538.

¹³⁰⁰ Državni Arhiv Grada Zagreba (DAGZ), Državna ženska stručna učiteljska škola – 123, Sig. 22725-22736, 22. 9. 1941.

¹³⁰¹ *Hrvatska krila*, br. 10., 1. 6. 1943., 217.

Često nisam ni pomišljala da sam ratni pilot. Kad bih sjela u avion, zaboravila bih na rat i sve opasnosti.¹³⁰²

Katarina Kulenović-Matanović ubrajala se do 1945. godine među iznimne žene koje su djelovale kako iz, vjerojatno, karijernih razloga, tako i zbog strasti za svojim poslom pilotkinje u NDH. Istovremeno je, zasigurno, postupala u skladu sa stavovima ustaškog režima jer je bila važna akterka u Pavelićevoj vojsci, a on je njezinu službu naposljetku nagradio odlikovanjem i novčanom podrškom.

Može se zaključiti da su se ženske organizacije povezane s ratnim razdobljem definirale isključivo kao pomoćni organi vojske, odnosno zrakoplovstva. Time se željela istaknuti isključivo podređena uloga žena u vojsci. Ratna je stvarnost, unatoč tome, srušila višestoljetnu konzervativnu, patrijarhalnu društvenu strukturu – također na Balkanu.

Ustaške stražarke u logoru Jasenovcu

S raznim vojnim aktivnostima žene u NDH suočavale su se već od 1941. godine, bez obzira na to je li riječ o administraciji u uredu Poglavnikova tjelesnog zdruga ili, kao pilotkinje u ratnoj službi, ili čak kao osoblje u koncentracijskim logorima odnosno Ustaške obrane nadležno za nadzor koncentracijskih logora. Činjenica da su žene k tomu u Ustaškoj nadzornoj službi radile kao zaposlenice u uredu, špijunke i stražarke u koncentracijskim logorima pokazuje da su znale za zločine te da su također na razne načine bile uključene u progon i uništavanje Srba, Židova, Roma i političkih neistomišljenika.

Ustaška nadzorna služba bila je nadzorni aparat totalitarne države koja je, slično kao Glavni ured za sigurnost Reicha (Reichssicherheitshauptamt), obnašala funkciju sigurnosne policije te obavještajne službe. Pogotovo zbog uspostave koncentracijskih logora Ustaška se nadzorna služba s pravom može smatrati najvećim zločinačkim državnim organom u NDH.

Žene su u Ustaškoj nadzornoj službi radile kao stražarke u koncentracijskim logorima, prvenstveno u Jasenovcu, najvećem logoru za istrebljivanje i radnom logoru u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te čitavoj jugoistočnoj Europi. Oko 83.145 ljudi – Srba, Roma, Židova, političkih neistomišljenika – u ovom je koncentracijskom logoru na brutalan način izgubilo život. Za projektiranje i organizaciju koncentracijskog logora Jasenovac Vjekoslav Luburić, zapovjednik III. odjela Ustaške nadzorne službe, prikupljao je savjete tijekom posjeta brandenburškom koncentracijskom logoru Sachsenhausenu. Kompleks koncentracijskog logora Jasenovac obuhvaćao je pet teritorijalnih logorskih jedinica, uključujući ženski logor u Staroj Gradiški, dakle u Jasenovcu V. U prosincu 1941. godine ustaše su u logoru Stara Gradiška, koji je u vrijeme

¹³⁰² Boris, PUHLOVSKI, *Katarina na krilima. Uspomene prve hrvatske avijatičarke Katarine Kulenović-Matanović*, Varaždinske Toplice, 2000., 98.

Habsburške monarhije služio kao zatvor, uspostavili ženski logor koji je nadziralo žensko osoblje koncentracijskog logora. Najkasnije su u jesen 1942. godine žene mobilizirane za nadzor zatvorenica tijekom rada unutar i izvan logora Jasenovac.

Pojedine su stražarke bile mlađe od 20 godina kada su prihvatile službu u koncentracijskom logoru Jasenovac. Većinu njih, a bilo ih je izgleda oko 30, regrutirali su u biti članovi njihovih obitelji za rad u koncentracijskom logoru.¹³⁰³ Pojedine su zaposlenice koncentracijskih logora također potjecale iz nižih društvenih slojeva. One su radile u tvornicama ili ugostiteljstvu te su od novog zaposlenja vjerojatno očekivale povećanje prihoda.

Stražarke su same sudjelovale u ubijanju nevinih ljudi. Bivša zatočenica Mare Vejnović-Smiljanić dala je sljedeću izjavu o svojim iskustvima sa ženskim personalom u logoru:

„Zle su bile i žene – ustašice. Sjećam ih se samo po imenu – Maja [Buždon], Milka [Pribanić] i Božica [Obradović]. Obično su silovito, u ustaškim odijelima i naoružane, ulijetale u logor u koje doba bilo dana i noći. Nikada se nije znalo šta će učiniti. Tukle su i šamarale logorašice. Napadale su ih pogrđnim riječima i ubijale su često žene iz čistog zla.“¹³⁰⁴

Glavna je nadzornica ženskog logora bila Maja Buždon, udata za stražara Mirka Sliško-vić-Slomić. Ova je žena ubijala svjesno i veliku je važnost pridavala priznanju koje je dobivala od svojih muških kolega. Jedan preživjeli iz koncentracijskog logora izvijestio je da bi se nadzornica opijala s muškim kolegama te se u okviru masovnih likvidacija, koje su se najčešće provodile noću, natjecala u vezi s brojem ubijene djece, žena ili muškaraca.¹³⁰⁵ Po svojoj se žudnji za ubijanjem nije razlikovala od svojih muških kolega. Zatvorenice su je se uvelike bojale i opisivale je kao ženu koja je sa sobom uvijek nosila oružje te bila odjevena u čizme i uniformu, a koja se zatvorenicama doimala maskulinizirano.¹³⁰⁶ Nedugo ju je nakon njezina uhićenja vojni sud Druge armije u Zagrebu tijekom lipnja 1945. godine osudio na smrt vješanjem. Tijekom kratkog saslušanja Maja Buždon nije poricala zločine koje je počinila u koncentracijskom logoru Jasenovac, već je izvijestila možda i pod pritiskom o svojem prvom ubojstvu koje joj se posebno urezalo u sjećanje:

¹³⁰³ Sljedeće žene se spominju u dokumentima: Jelica Ančić, Ljubica Babić, Marica Božicević, Jelica Brkić, Maja Buždon, Ankica Čop, Marica Djurdjević, Ljubica Flanjak, Marija Fridl, Milica Glavata, Zorica Grbac, Vilma Horvat, Slavica Korada, Marija Kukuljan, Dragica Kuzmek, Mima Kuzmek, Nada Tambić-Luburić, Božica Obradović, Stefica Majurić, Valerija Paradjik, Vera Paraščan, Milka Pribanić, Evica Rickijević, Stefica Poklitar, Dragica Poklitar, Ružica Soldo, Vlasta Vasku i Marica Žabek. Vidi: HR-HDA, SDS RSUP SRH – 1561, Ustroj i djelatost MUP-a NDH, K. 52, Sig. 013.2.7.

¹³⁰⁴ JUSP Jasenovac, 745: JSV-216/86D, Izjava Mara Vejnović-Smiljanić.

¹³⁰⁵ JUSP Jasenovac, 745: JSV-bb/08D, Izjava Mijo Prebežac.

¹³⁰⁶ Intervju sa Pavom Peršić-Molnar 2. 9. 2007. u Zagrebu.

„Među ostalim učestvovala sam u masovnom ubijanju, kao i ostali dužnostnici i dužnostnice spomenutog logora. Detaljno se ne bih mogla sjetiti svih zločina koje sam počinila, ali u sjećanju mi je ostalo najbolje prvo ubistvo koje sam izvršila nad nepoznatom staricom u kuli logora Stara Gradiška. Zločin sam izvršila na taj način, što sam staricu povalila na pod i opalila joj metak u sljepoočicu.“¹³⁰⁷

Nada Šakić i Maja Buždon

Drukčije je njezinu ulogu definirala tadašnja stražarka Nada Šakić, rođena Tambić-Luburić, koja je više puta pristala na razgovore u zagrebačkom domu za umirovljenike na Svetom Duhu. U našim je razgovorima Šakić tvrdila da je bila samo osoba koja je primala zapovijedi, koja je nenadano završila u koncentracijskom logoru Jasenovac, i to samo zato što ju je njezin brat, zapovjednik svih logora u NDH Vjekoslav Luburić, pozvao da određeno vrijeme provede u Jasenovcu:

¹³⁰⁷ Antun, MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945.*, Dokumenta, Knjiga 2, Beograd 1986., 1047.

„Moja mama otišla je bolovat, bila je bolesnik. Pokojni brat [Vjekoslav Luburić] mi kaže: ‚Pa sad mi je neugodno ostavit te samu u stanu. Dođi ti sa mnom u Gradišku [Staru Gradišku]. Tamo ima djevojaka, imaš se s kim družiti.‘ I tako, ja sam tamo otišla, ali kad je mama došla, ona je htjela da ja idem doma. Tako jedno tri mjeseca sam bila [u logoru].

Nisam ja radila kao dužnostnica. Ja sam uslugu koju napravila. Trebalo je recimo zatočenice vodit kod liječnika: ‚Nemam ja vremena‘ – ‚Onda bi ja, ja ću, kažem.‘ Onda bi išli [ustaše] da nešto razgovaraju. U crkvu sam ih [zatvorenice] vodila. Svake nedjelje su imali misu i bolji ručak. Nije njima loše bilo, no, no.“¹³⁰⁸

Šakić je svoju ulogu u koncentracijskom logoru predstavila kao čisto izvršavanje zapovijedi. Kao „borbena“ članica ustaškog pokreta, kako je samu sebe opisivala, nije ove zadaće izvršavala bez mogućnosti primjene slobodne volje, već zasigurno s predanošću i trenutnom spremnošću. U Jasenovcu je usto radila kao medicinska sestra. Unatoč tomu umanjenju važnosti svoje uloge u logoru, ipak je priznala da su ustaše ubijale u Jasenovcu. Međutim, to je ubijanje opisala kao posljedicu rata i zatvorenike u koncentracijskom logoru kao ratne zarobljenike, a ne, kao što su u stvarnosti bili, civilne žrtve, među kojima su se također nalazila djeca.

U logoru Stara Gradiška upoznala je svojeg budućeg supruga Dinka Šakića, koji je 1944. godine bio zapovjednik Logora III u Jasenovcu. Oni su se vjenčali i nakon rata pobjegli u Argentinu. Godine 1998. njezin je suprug Dinko Šakić izručen Hrvatskoj te je godinu dana kasnije, zbog zločina koje je počinio u koncentracijskom logoru Jasenovac, osuđen na 20 godina zatvora. Hrvatsko je pravosuđe isprva sumnjalo da je njegova supruga počinila zločine protiv čovječnosti i ratne zločine. Svjedoci su ju optuživali, između ostalog, da je s drugim stražarkama u logoru mučila zatvorenike do smrti, da je zaključavala zatvorenike bez vode i hrane u samice te da je bila uključena u „selekcije“, čija je posljedica bila ubijanje bolesnih, nemoćnih i djece.¹³⁰⁹ Nada Šakić saslušana je, no zbog nedostatka dokaza puštena je na slobodu jer je državno odvjetništvo nije moglo povezati ni s jednim izravnim kaznenim djelom.¹³¹⁰

Sudjelovanje stražarka koncentracijskih logora u ubojstvima nevinih ljudi u koncentracijskim logorima pokazuje koliko su fanatično podržavale politiku ustaške države te koliko su malo zaista predstavljale propagiranu ustašku predodžbu o miroljubivim ženama koje rađaju i izvršavaju majčinske dužnosti.

¹³⁰⁸ Razgovor sa Nadom Šakić 1. 6. 2009. u Zagrebu.

¹³⁰⁹ Muzej Žrtava Genocida, Suđenje Dinku i Nadi Šakić, K. 4, 28. 7. 1998.

¹³¹⁰ *Jutarnji list*, br. 220, 13. 3. 1999.

Zaključak

Iako su ustaše propagirali da je smisao „bivanja ženom“ majčinstvo, istovremeno su vrbovali žensku radnu snagu te vojnu „podršku“ i poticali širenje odgovarajuće propagande. No čak ni u militarizaciji slike žene i odavanja počasti radu „arijevske“ žene u „narodnoj zajednici“, namjera ustaškog pokreta (i samih „dužnostnica“) nije bila predstaviti žene kao kontinuirane nositeljice javnog života, već samo kao pomagačice muškarcima koje se, nakon što su služile državi u ratu, trebaju vratiti svojoj tradicionalnoj ulozi. Pri tome je uloga žene u ustaškom pokretu svjesno bila propagandistički precijenjena, i to tvrdnjom da je Pavelić – za razliku od demokratskih i naprednih država u kojima se još vodila borba za ženska prava – ženi pridavao najviši stupanj ugleda te joj povjeravao najvažnije zadatke jer će žena kroz ustaški pokret stupiti u „državni život“ te također utjecati na izgradnju Nezavisne Države Hrvatske. Onodobna paradokсна ženska politika s jedne je strane posredovala predodžbu o junačkoj ustaškoj mučenicima i o „novoj ženi“, koja se stavlja u službu vojske, dok je s druge strane neprestano održavala tradicionalno-patrijarhalno konotiranu sliku o ženi.

Područja djelovanja žena koje ustaše nisu progonile stoga su bila raznolika: žene su djelovale kao ideologinje, kao članice obitelji imale su izravan utjecaj na vođu režima Antu Pavelića, služile su kao „pomoćnice“ vojsci ili su kao djelatnice Ustaške nadzorne službe bile uključene u zločine protiv čovječnosti.

Činjenica da je tijekom rata funkcioniranje države, pa čak i obrana zemlje, također ovisila o ženama, vodila je do novog osjećaja ženskog samopoštovanja koje je dodatno pojačano državnim počastima, primjerice visokim odlikovanjima koje su primile mnoge ustaške sljedbenice. Stoga bi bilo pogrešno pretpostaviti da su žene u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj samo trpjele pod ustaškom politikom – one su aktivno bile uključene u suoblikovanje pokreta i zemlje.

Iako su članice ustaškog pokreta, prije svega ustaške „dužnostnice“, nakon rata izjavljivale da nisu bile politički aktivne, one nipošto nisu bile puki objekti jedne političke skupine kojom su tradicionalno dominirali muškarci. One su djelovale itekako nezavisno i u skladu s rasističkim svjetonazorom ustaškog pokreta.

BIBLIOGRAFIJA – IZVORI

1. Hrvatski Državni Arhiv (HR-HDA), Zagreb, Hans Helm – Policijski izaslanik pri Poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu – 1521.
2. Hrvatski Državni Arhiv (HR-HDA), Zagreb, Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 1945-1987-1561.

3. Državni Arhiv Grada Zagreba (HR-DAGZ), Državna ženska stručna učiteljska škola – 123.
4. Javna Ustanova Spomen-Područje Jasenovac (JUSP), 745: JSV-216/86D, Izjava Mara Vejnović-Smiljanić; 745: JSV-bb/08D, Izjava Mijo Prebežac.
5. Archivio Centrale dello Stato (ACS), Rim, Ministero dell'Interno. Direzione Generale, Pubblica Sicurezza. Ispettorato generale di Pisa „Ercole Conti”, 1930-1943.
6. Archivio Centrale dello Stato (ACS), Rim, Archivi in fotocopia e microfilm, National Archives, Washington, Collection of Italian Military Records, T-821, 1935-1943.
7. Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Rim, Diari storici (DS).
8. Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, RH 2/683, Oberkommando des Heeres/Generalstab des Heeres.
9. Muzej Žrtava Genocida, Beograd, Suđenje Dinku i Nadi Šakić.

Novine i časopisi

1. *Hrvatska krila. Polumjesečnik za zrakoplovstvo*
2. *Hrvatski narod*
3. *Hrvatski radio list*
4. *Hrvatski ženski list*
5. *Naša žena*
6. *Nezavisna Država Hrvatska: Godišnjak*
7. *Nova Hrvatska*
8. *Novo pokoljenje*
9. *Spremnost*
10. *Ustaša. Vijesnik hrvatskih revolucionaraca*
11. *Ustaška mladež*
12. *Ustaškinja*
13. *Za vjeru i dom: list namijenjen katoličkom ženskom obrazovnom svijetu*

Intervjui

1. Intervju sa Kajom Pereković 21. 5. 2008. u Zagrebu.
2. Intervju sa Nadom Šakić 1. 6. 2009. u Zagrebu.
3. Intervju sa Višnjom Pavelić 23. i 24. 2. 2008. u Madridu.
4. Intervju sa Pavom Peršić-Molnar 2. 9. 2007. u Zagrebu.

Literatura

1. Bitunjac, Martina (2012), „Velike su naše dužnosti prema narodu.“ Intelektualke u Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta. U: Drago Roksandić/Magdalena Najbar-Agičić/Ivana Cvijović-Javorina (ur.), *Intelektualci i rat. 1939-1947. Desničini susreti* 2011, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Plejada, str. 243-253.

2. Bitunjac, Martina (2013), *Le donne e il movimento ustascia*, Rim: Edizioni Nouva Cultura.
3. Bitunjac, Martina (2018), *Verwicklung. Beteiligung, Unrecht. Frauen und die Ustaša-Bewegung*, Berlin: Duncker&Humblot.
4. Bokovoy, Melissa (2003), Croatia, U: Kevin Passmore (ur.), *Women, Gender and Fascism in Europe, 1919-45*, Manchester: Manchester University Press, str. 91-123.
5. Broucek, Peter (ur.), (1988), *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen, Edmund Glaises von Horstenau, knjiga 3, Deutscher Bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „Tausendjährigen Reiches“*, Wien/Köln/Graz: Böhlau Verlag.
6. Desbons, George (1983), *U obrani istine i pravde. Zašto sam branio Ustaše*, Madrid: Domo vina.
7. Gobetti, Erik (2001), *Dittatore per caso. Un piccolo duce protetto dall'Italia fascista*, Napoli: L' ancona del mediterraneo.
8. Renata Jambrešić-Kirin/Tea Škokić (2004) *Između roda i naroda*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku/Centar za ženske studije.
9. Jancar-Webster, Barbara (1990), *Women and Revolution in Yugoslavia: 1941-1945*, Denver: Arden Press.
10. Goldstein, Ivo (2003), *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber.
11. Klaić, Emil (1944), *Antifašistički Front Žena*, Zagreb: Častnička knjižnica. Odgojni odjel Ministarstva oružanih snaga.
12. Kovačević, Branimir (2004), *Plavi dječaci*, Zagreb: Vlastita naklada autora.
13. Antun Miletić (1986), *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945.*, Dokumenta, Knjiga 2, Beograd: Narodna knjiga.
14. Pereković, Kaja (2004), *Naše robijanje. Hrvatske žene u komunističkim zatvorima*, Rijeka/Zagreb: Rinaz.
15. Pavelić, Ante (2005), *Liepa plavka: roman iz borbe hrvatskog naroda za slobodu i samostalnost*, Buenos Aires: Domovina.
16. Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (1942), Zagreb: Glavni Ustaški Stan.
17. Puhlovski, Boris (2000), *Katarina na krilima, uspomene prve hrvatske avijatičarke Katarine Kulenović-Matanović*, Varaždinske Toplice: Tonimir.
18. Sklevicky, Lydia (1984), *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*. U: *Povijesni prilozi*, br. 1, str. 85-127.
19. Stojić, Desanka (1987), *Prva ženska partizanska četa*, Karlovac: Historijski arhiv.
20. Stuparić, Darko (ur.), (1997), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941-1945*, Zagreb: Minerva.
21. Šoljan, Marija (ur.), (1955), *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Knjiga 1-2, 1955-1967: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske.
22. Vojinović, Aleksandar (1988), *Ante Pavelić*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

23. Wiesninger, Barbara N. (2008), *Partisaninnen. Widerstand in Jugoslawien (1941-1945)*, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag.
24. Zelić, Benedikta (1991), Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske. U: *Marulić. Hrvatska književna revija*, br. 6, str. 711-741.

SUMMARY

Abstract: The Ustasha movement sought to ideologise a "Croatian woman" who "releases" herself from the idea of equality and sacrifices herself for the benefit of the "people's community" – only in the patriarchal role of the mother and educator of the „Aryan race.“ This propaganda image of a woman in the war years could not be realized because the mobilisation of women workers in various professions was necessary for the survival of the Independent State of Croatia. Members of the Ustasha movement, who actively supported Pavelić's organization from the beginning, were very rarely confined to the role of mother. As functionaries, they politically participated in the formation of a new state, leading the "Female Ustasha Youth" and the "Women's Vine of the Croatian Ustasha Movement" where they were tasked with spreading Ustasha propaganda and mobilising girls and women in the movement. Neither the support of the criminal system was merely the domain of male Ustasha members. Article based on the publication „Verwicklung. Beteiligung. Unrecht. Frauen und die Ustaša-Bewegung“ (Involvement. Participation. Injustice. Women and the Ustasha Movement) will focus on ideological opinions and opportunities for women to act in the fascist movement.

Keywords: Second world war, Independent State of Croatia, Female Ustasha Youth, Women's Vine of the Croatian Ustasha Movement, ustaškinja, Jasenovac